

SEJARAH PEMBANGUNAN TEKNOLOGI KETENTERAAN KERAJAAN BANU MARIN DI AL-MAGHRIB

(History of Military Technology Development of the Marinid Kingdom in the Maghreb)

Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari,^{*} Ezad Azraai Jamsari,^{**} Nursafira Lubis Safian^{***} & Mohd Hafiz Safiai^{****}

Abstrak

Kerajaan Banu Marin (1215-1465M) ialah sebuah kerajaan Islam yang pernah muncul di al-Maghrib pada abad pertengahan. Kerajaan ini mewarisi kepimpinan Islam di al-Maghrib daripada kekuasaan al-Muwahhidun dianggap sebagai kerajaan Islam yang kuat dan utuh apabila berjaya menguasai seluruh al-Maghrib ketika zaman kegemilangannya. Antara faktor yang mendorong kepada kegemilangan Banu Marin ini ialah kekuatan ketenteraan yang dimilikinya. Makalah ini bertujuan untuk meneliti sejarah ketenteraan darat Banu Marin secara analisis retrospektif, khususnya dalam aspek teknologi ketenteraan mencakupi perihal teknologi persenjataan dan kelengkapan ketenteraan. Keseluruhan kajian ini menggunakan kaedah kualitatif sebagai metode pengumpulan data dan analisis data. bersifat kajian kualitatif dengan pengaplikasian reka bentuk kajian sejarah dan analisis kandungan. Kajian ini menggunakan metode dokumentasi sebagai kaedah pengumpulan data dengan memfokuskan pada beberapa sumber primer dan juga sekunder. Manakala bagi kaedah analisis data, kajian ini menggunakan pendekatan deskriptif menerusi analisis kritikan dalaman dan kritikan luaran. Dapatan kajian ini menghujahkan bahawa Kerajaan Banu Marin telah memperkasakan sistem ketenteraan darat dengan meningkatkan keupayaan teknologi persenjataan dan kelengkapan ketenteraan. Galakan pemerintah dan kepakaran yang sedia ada dalam masyarakat berjaya memugarkan pembangunan dan penghasilan teknologi ketenteraan darat Banu Marin khususnya. Keupayaan menghasilkan sendiri teknologi persenjataan dan kelengkapan ketenteraan ini menyuntik elemen kekuatan ketenteraan Banu Marin sekali gus menyumbang kepada kestabilan politik kerajaan ini di wilayah al-Maghrib.

Kata Kunci: Banu Marin, sejarah ketenteraan, al-Maghrib, teknologi persenjataan, kelengkapan ketenteraan

Abstract

The Marinid Kingdom (1215-1465CE) was a Muslim Sultanate which once ruled the Maghreb in the medieval centuries. It succeeded the Muslim leadership of Almohad Caliphate, and was considered as strong and stable when it dominated the entire Maghreb during its golden age. Among the driving factors for Marinid glory was its military prowess. The purpose of this article is to examine the history of Marinid ground military power through retrospective analysis, particularly in the aspect of military technology relating to armaments (weaponry technology and military equipment). The whole of this research used qualitative methodology in data collection and analysis, and was designed to apply historical study and content analysis methods. Documentation method was used in data collection, focusing on some primary and secondary sources. Using a descriptive approach, data was analysed by internal and external critique methods. Research findings conclude that the Marinid Kingdom empowered its ground military system by increasing the capability of its armament and equipment technology. The Marinid ruler's support and available expertise in society invigorated the development of ground military technology and production of ground military armament. The know-how to produce its own military armament put new strength in Marinid military prowess, at once contributing to the political stability of the Marinid Kingdom in the Maghreb region.

Keywords: *The Marinids, military history, the Maghreb, armament technology, military equipment*

^{*} Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari, Senior Lecturer, Research Centre for Arabic Language and Islamic Civilization, Faculty of Islamic Studies, Universiti Kebangsaan Malaysia, 43600 Bangi, Selangor, Malaysia. E-mail: mozaha@ukm.edu.my.

^{**} Ezad Azraai Jamsari (Corresponding Author), Senior Lecturer, Research Centre for Arabic Language and Islamic Civilization, Faculty of Islamic Studies, Universiti Kebangsaan Malaysia, 43600 Bangi, Selangor, Malaysia. E-mail: ezad@ukm.edu.my.

^{***} Nursafira Lubis Safian, Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Kulliyah of Islamic Revealed Knowledge and Human Sciences, International Islamic University Malaysia, P.O. Box 10, 50728 Kuala Lumpur. E-mail: nursafira@iiu.edu.my.

^{****} Mohd Hafiz Safiai, Senior Lecturer, Research Centre for Sharia, Faculty of Islamic Studies & Associate Fellow of Institut Islam Hadhari, Universiti Kebangsaan Malaysia, 43600 Bangi, Selangor, Malaysia. E-mail: hafizsafiai@ukm.edu.my.

Pengenalan

Aspek ketenteraan ialah antara unsur terpenting dalam pengukuhan, pemantapan dan kestabilan sesebuah kerajaan selain dari aspek politik, ekonomi dan sosial. Aspek ketenteraan disifatkan antara unsur penting disebabkan kekuatan ketenteraan ini merupakan benteng kepada pertahanan negara dan bertujuan untuk mempertahankan keselamatan daripada sebarang ancaman luar dan dalam. Pada abad moden ini, aspek ketenteraan bukan sahaja menjadi aspek asas kepada sesebuah kerajaan, malah terus ditingkatkan dengan pelbagai kelengkapan, persenjataan dan sumber manusia agar kekuatan ketenteraan ini bukan sahaja digunakan untuk mempertahankan kedaulatan dan kepentingan tetapi boleh mengancam pengaruh dan kuasa lain. Hal ini sebagaimana dilakukan dewasa ini oleh pihak Amerika Syarikat dan kuasa-kuasa Barat sejak era Perang Dunia.

Dalam korpus kajian sejarah dan tamadun Islam, keterbatasan pencerakinan berkaitan sejarah ketenteraan ini kurang terserlah sebagaimana perbincangan berkenaan sejarah politik, pemerintahan dan pencapaian tamadun. Namun begitu, terdapat beberapa sumber, khususnya yang ditulis oleh ahli akademik Barat seperti Hugh Kennedy dan Maya Shatzmiller, yang memerihalkan aspek sejarah ketenteraan secara tuntas. Walau bagaimanapun, banyak sumber klasik Arab yang turut mengulas dan menghuraikan aspek ketenteraan secara langsung atau tidak langsung seperti penulisan al-Waqidi, al-Tabari, Ibn Kathir dan Ibn al-Athir. Apabila menyentuh aspek ketenteraan di al-Maghrib dan al-Andalus, karya Ibn Abi Zar' al-Fasi, Ibn Khaldun, Ibn al-Khatib, Ibn 'Idhari, al-Maqqari dan al-Salawi menjadi rujukan primer terpenting meskipun perbincangan dalam karya-karya ini tidak terlalu fokus kepada bidang ketenteraan. Fakta-fakta yang termuat dalam karya-karya penulisan sejarawan di atas membuktikan aspek ketenteraan dalam setiap kerajaan Islam terdahulu, termasuk Kerajaan Banu Marin, diklasifikasikan sebagai unsur penting bagi proses pembinaan dan pengukuhan kerajaan. Kupasan bidang 'sejarah ketenteraan Islam' (SAKTI) mencakupi pengkelasan: struktur dan perjawatan ketenteraan, formasi dan jenis tentera, sistem pertahanan, sistem gaji, peristiwa peperangan serta kelengkapan dan persenjataan. Pemerihalan teknologi persenjataan dan kelengkapan ketenteraan dilihat sebagai amat penting memandangkan kedua-dua premis tersebut berjaya memperkasakan sistem ketenteraan darat Banu Marin. Selain itu, teknologi persenjataan dan kelengkapan ketenteraan ini turut dimanfaatkan dalam setiap siri peperangan semata-mata untuk mempertahankan diri, kesucian agama Islam dan kedaulatan wilayah kekuasaan. Perbincangan berkenaan rentetan peperangan dalam sejarah dan tamadun Islam turut termuat dalam sumber primer seperti *al-Bidayah wa al-Nihayah* oleh Ibn Kathir.¹ Pemerihalan isu-isu sejarah dan tamadun Islam, khususnya pada era pemerintahan Kerajaan Banu Marin turut diteliti oleh beberapa tinjauan literatur kontemporari seperti pencerakinan berkaitan catatan sumber primer oleh al-Salawi dalam karyanya, *Kitab al-Istiqsa*,² penganalisisan berkenaan sejarah tadbir urus dan sistem pemerintahan³ serta penelitian terhadap sejarah kemunculan dan pembangunan angkatan tentera laut Kerajaan Banu Marin.⁴

Makalah ini bertujuan untuk meneliti sejarah ketenteraan darat Banu Marin secara analisis retrospektif, khususnya dalam aspek teknologi ketenteraan mencakupi perihal teknologi persenjataan dan kelengkapan ketenteraan, khususnya dari sudut ketenteraan darat. Keseluruhan kajian ini menggunakan kaedah kualitatif sebagai metode pengumpulan data dan analisis data bersifat kajian kualitatif dengan pengaplikasian reka bentuk kajian sejarah dan analisis kandungan. Kajian ini menggunakan metode dokumentasi sebagai kaedah pengumpulan data dengan memfokuskan pada beberapa sumber primer dan juga sekunder. Manakala bagi kaedah analisis data, kajian ini menggunakan pendekatan deskriptif menerusi analisis kritikan dalaman dan kritikan luaran. Dapatan kajian ini menghujahkan bahawa Kerajaan Banu Marin telah memperkasakan sistem ketenteraan darat dengan meningkatkan keupayaan teknologi persenjataan dan kelengkapan ketenteraan. Galakan

¹ Ezad Azraai Jamsari, Salmi Edawati Yaacob dan Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari (2013), "Rentetan peperangan dalam kitab *al-Bidayah wa al-Nihayah* karya Ibn Kathir al-Dimashqi," *Journal of Al-Tamaddun*, Bil. 8, Bil. 2, h. 63-80.

² Ezad Azraai Jamsari, Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari, Azmul Fahimi Kamaruzaman dan Adibah Sulaiman @ Mohamad (2012), "Warfare in the history of the Marinid military from the chronicle of al-Salawi," *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, Jil. 6, Bil. 8, h. 65-73.

³ Ezad Azraai Jamsari, Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari, Roziah Sidik Mat Sidek dan Mohd Roslan Mohd Nor (2012), "The integrity of the Marinid kingdom's administrative system," *Research Journal of Applied Sciences*, Jil. 7, Bil. 5, h. 247-257.

⁴ Ezad Azraai Jamsari dan Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari (2014), "The Marinid naval force according to historical perspective," *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Jil. 5, Bil. 29, h. 26-32.

pemerintah dan kepakaran yang sedia ada dalam masyarakat berjaya memugarkan pembangunan dan penghasilan teknologi ketenteraan darat Banu Marin khususnya. Keupayaan menghasilkan sendiri teknologi persenjataan dan kelengkapan ketenteraan ini menyuntik elemen kekuatan ketenteraan Banu Marin sekali gus menyumbang kepada kestabilan politik kerajaan ini di wilayah al-Maghrib.

Persenjataan dan Kelengkapan Ketenteraan menurut Cerminan Islam

Islam yang disebarkan oleh Nabi Muhammad SAW bukan bersifat agama semata-mata tetapi menjadi satu sistem aturan hidup dan panduan kepada manusia dalam menjalani kehidupan seharian. Sistem aturan ini tidak sahaja terikat kepada perilaku individu sahaja malah turut mencakupi urusan komuniti, masyarakat dan negara. Justeru, Islam mempunyai pandangan, ajaran dan teorinya tersendiri dalam setiap aspek kehidupan duniawi seperti urusan politik dan pentadbiran, ekonomi, sosial, intelektual, kesenian, teknologi dan ketenteraan. Oleh yang demikian, pandangan dan falsafah dari persepektif Islam turut diambil oleh kebanyakan ilmuwan seandainya membicarakan urusan-urusan tersebut. Al-Qur'an dan al-Sunnah dijadikan sebagai rujukan asas kepada pembentukan pandangan dan falsafah Islam berkaitan urusan duniawi. Tidak hairan sekiranya aspek ketenteraan ini turut memiliki falsafah tersendiri berdasarkan sudut pandang Islam. Malah, falsafah Islam berkaitan ketenteraan menjadi lebih penting terutama Rasulullah SAW sendiri terlibat dalam beberapa siri peperangan, yang disifatkan sebagai sebahagian daripada isu dalam perbincangan ketenteraan. Islam mempunyai falsafahnya tersendiri dalam membincangkan aspek ketenteraan. Malah, aspek ketenteraan ini mempunyai hubungan yang rapat dengan ajaran Islam, khususnya berkaitan perihal jihad.⁵ Bahkan, terdapat ayat suci al-Qur'an yang menggesa umat Islam untuk meningkatkan keupayaan dan kekuatan ketenteraannya bagi menghadapi sebarang ancaman kemungkinan, iaitu Surah al-Anfal, ayat 60 yang mafhumnya:

Dan persiapkanlah (untuk menghadapi) mereka apa yang kamu mampu daripada kekuatan dan dari tambatan kuda-kuda untuk kamu menakutkan musuh Allah dan musuh kamu dengan dia, dan (musuh) yang lain dari mereka, yang tidak kamu ketahui siapa mereka. Allah yang mengetahui siapa mereka. Dan apapun yang kamu belanjakan pada jalan Allah, akan disempurnakan (ganjarannya) untuk kamu, dan tidaklah akan teraniaya.

Imam al-Qurtubi menerangkan ayat ini merupakan satu perintah Allah SWT kepada umat Islam agar meningkatkan kekuatan untuk menggerunkan pihak musuh setelah mereka benar-benar menjadi insan bertakwa. Imam al-Qurtubi menukikan pandangan Ibn 'Abbas RA, yang menyatakan kekuatan yang dimaksudkan dalam ayat di atas ialah senjata dan busur. Selain itu, Imam al-Qurtubi turut memetik sumber hadith daripada Sahih Muslim, yang diriwayatkan oleh 'Uqbah ibn 'Amir RA, yang mafhumnya: "Aku mendengar Rasulullah (SAW) bersabda ketika Baginda di atas mimbar, sabdanya: Dan bersiap sedialah untuk menghadapi mereka (pihak musuh) dengan apa yang kamu mampu daripada kekuatan iaitu kekuatan lemparan, kekuatan lemparan, kekuatan lemparan".⁶ Berdasarkan pendapat Ibn 'Abbas dan hadith riwayat 'Uqbah ibn 'Amir RA ini, Imam al-Qurtubi berpandangan bahawa persediaan meningkatkan kekuatan dalam kalangan umat Islam bagi menghadapi musuh merupakan satu kewajipan yang perlu dilakukan.

Erti kekuatan yang perlu ditingkatkan sebagaimana ayat di atas bermaksud kekuatan persenjataan bersesuaian dengan pandangan Ibn 'Abbas RA dan hadith tersebut. Persenjataan yang diberikan perhatian untuk dibangunkan ialah persenjataan yang menghasilkan kuasa lemparan atau tembakan. Kuasa lemparan dan tembakan ini perlu disesuaikan mengikut peredaran semasa. Misalnya, ketika zaman Rasulullah SAW dan Khulafa' al-Rashidin, senjata memanah dianggap penting kerana senjata ini menghasilkan kuasa lemparan atau tembakan yang dapat menghancurkan musuh. Setelah wilayah pemerintahan Islam semakin pesat ketika abad pertengahan, teknologi persenjataan turut berkembang pesat dengan pembuatan dan penghasilan senjata yang canggih seperti *manjaniq* dan meriam. Penggunaan senjata tembakan ini tidak sahaja digunakan oleh pasukan tentera darat, malah turut digunakan oleh pasukan armada. Terdapat meriam kecil yang diletakkan di kapal-kapal perang sebagai kelengkapan kapal perang pada abad pertengahan. Dalam konteks hari ini, negara Islam perlu

⁵ Bassam al-'Asali (1993), *al-Madhab al-'Askariyyah fi al-'Alam: Dirasat Muqaranat*, Bayrut: Dar al-Nafa'is, h. 15.

⁶ Muhammad ibn Ahmad al-Ansari al-Qurtubi (2004), *al-Jami' li Ahkam al-Qur'an*, Jil. 4, Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, h. 24.

memperlengkap keupayaan mereka dalam penghasilan senjata seperti peluru berpandu atau bom atom sebagai usaha untuk menggerunkan pihak musuh. Ini sekali gus menjadi pengimbang kepada kekuatan musuh dan dapat mengelakkan peristiwa perang yang dahsyat daripada berlaku.

Imam al-Qurtubi turut memerihalkan antara kekuatan yang perlu diberikan perhatian ialah kekuatan dan kemahiran pengendalian kuda perang. Berdasarkan ayat 60 daripada Surah al-Anfal ini, Imam al-Qurtubi berpendapat umat Islam perlu menyiapkan kelengkapan ketenteraan terdiri daripada kuda-kuda yang terlatih dan khusus untuk ke medan peperangan. Imam al-Qurtubi menyatakan kuda mempunyai pelbagai kegunaan, sama ada untuk kegunaan diri sendiri seperti berkeburu, atau untuk mendapat balasan dosa dengan menggunakan kuda sebagai pengangkutan ke tempat maksiat, atau untuk mendapatkan ganjaran baik dan keredaan daripada Allah SWT dengan menggunakan kuda sebagai kelengkapan ke medan jihad. Dengan demikian, Imam al-Qurtubi menolak penggunaan kuda sewenang-wenangnya untuk peperangan tanpa melihat sama ada kuda tersebut terlatih dan khusus untuk digunakan ke medan perang atau sebaliknya.⁷ Kenyataan tersebut jelas menunjukkan pendirian tegas Imam al-Qurtubi agar kuda-kuda yang hendak digunakan merupakan jenis kuda terpilih dan terlatih untuk menghadapi peperangan. Dalam konteks semasa, kenderaan ketenteraan yang digunakan untuk peperangan mesti dihasilkan khusus untuk tujuan tersebut. Malah, kenderaan yang dihasilkan seperti kereta kebal, kapal perang dan jet pejuang, perlu sesuai dan berupaya untuk melancar dan menahan serangan.

Imam al-Qurtubi memerikan lagi bahawa persiapan dan persediaan kekuatan umat Islam ini bertujuan untuk mewujudkan perasaan takut dan gerun dalam kalangan musuh Islam. Beliau menyenaraikan antara musuh umat Islam ialah kaum Yahudi, Quraysh, golongan Arab kafir, Kerajaan Parsi dan Rom. Bahkan, terdapat persepsi yang menyatakan Banu Qurayzah merupakan antara musuh umat Islam. Selain itu, Imam al-Qurtubi turut menamakan golongan jin dan syaitan dikategorikan sebagai pihak musuh yang tidak diketahui secara jelas oleh umat Islam dan hanya diketahui oleh Allah SWT.⁸ Justeru, pendapat Imam al-Qurtubi ini jelas menuntut agar umat Islam tidak hanya memberi tumpuan kepada peningkatan kekuatan fizikal dan peralatan semata-mata, tetapi kekuatan mental dan rohani perlu diberikan perhatian serupa dan diperkukuhkan dari semasa ke semasa. Gesaan ini selaras dengan tuntutan jihad itu sendiri yang mementingkan kekuatan fizikal dan jasmani dengan kekuatan mental dan rohani sentiasa berjalan seiring. Aspek-aspek tersebut sewajarnya diberikan persiapan menyeluruh agar pelaksanaan urusan jihad mencapai kejayaan.

Sementara itu, Ibn Kathir pula memperincikan ayat ini merupakan perintah Allah SWT ke atas umat Islam untuk siap siaga diri dengan peralatan perang yang berupaya menakutkan pihak musuh. Seperti mana Imam al-Qurtubi, Ibn Kathir turut membawakan hadith yang diriwayatkan oleh 'Uqbah ibn 'Amir RA berkaitan dengan kuasa lemparan atau tembakan yang boleh membinasakan pihak musuh. Justeru, maksud lontaran atau tembakan dalam sabda Baginda ialah senjata yang boleh digunakan untuk melontar atau menembak musuh seperti tombak, panah, senapang dan *manjaniq*. Berkaitan dengan kalimah kuda dalam ayat tersebut, Ibn Kathir membahagikan kuda kepada tiga, iaitu untuk Allah SWT, syaitan dan insan atau diri sendiri. Pertama, kuda digunakan ke medan *fi sabilillah*; kedua, kuda digunakan untuk melakukan maksiat (kemungkaran) seperti berjudi; dan ketiga, kuda digunakan untuk mengisi perut sendiri dan mengelakkan kemiskinan seperti usaha pencarian rezeki. Pecahan ini diambil daripada sebuah hadith yang diriwayatkan oleh 'Abd Allah ibn Mas'ud RA dan dipetik daripada kitab *Musnad Ahmad Ibn Hanbal*.⁹ Ibn Kathir turut menyenaraikan beberapa golongan musuh Islam berdasarkan ayat tersebut. Antaranya ialah seperti golongan kafir, Banu Qurayzah, Kerajaan Parsi dan golongan munafik. Selain itu, beliau turut menamakan golongan jin sebagai musuh kepada umat Islam.¹⁰ Golongan musuh yang dikemukakan oleh Ibn Kathir disifatkan sebagai ancaman kepada umat Islam. Mereka sering bertindak memerangi umat Islam dan berusaha untuk mencemar kesucian Islam dan menubangkan pemerintahan Islam. Senarai musuh tersebut perlu diuar-uarkan agar umat Islam sentiasa berwaspada dan melakukan persiapan secukupnya dan mampu menggerunkan pihak musuh daripada melakukan sebarang ancaman terhadap umat Islam.

⁷ Muhammad ibn Ahmad al-Ansari al-Qurtubi (2004), *al-Jami' li Ahkam al-Qur'an*, h. 25.

⁸ Muhammad ibn Ahmad al-Ansari al-Qurtubi (2004), *al-Jami' li Ahkam al-Qur'an*, h. 26.

⁹ Isma'il ibn Kathir (t.t.), *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*, Tahqiq, Muhammad, Mustafa al-Sayyid, Jil. 7, al-Jiza: Mua'sasat Qurtubah, h. 109-111.

¹⁰ Isma'il ibn Kathir (t.t.), *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*, h. 112.

Manakala seorang ulama Alam Melayu, Hamka turut menguraikan ayat ini mengarahkan umat Islam melakukan persiapan dan persediaan dalam keupayaan dan kekuatan ketenteraan yang holistik. Hamka membangkitkan persoalan walaupun ayat al-Qur'an telah memberi keizinan untuk berperang, apa guna umat Islam berperang mempertahankan hak sekiranya persediaan dalam bentuk keupayaan ketenteraan diabaikan. Justeru, Hamka menjelaskan Islam amat mementingkan umatnya untuk membentuk keupayaan ketenteraan yang kuat, khususnya dari aspek sumber manusia.¹¹ Sumber manusia amat penting dalam sistem ketenteraan sesebuah kerajaan kerana ia merupakan sumber utama bagi penyediaan jumlah ketumbukan perajurit yang menyertai jihad. Sekiranya, sumber manusia ini tidak diatur sebaiknya, tidak mustahil umat Islam tidak dapat mempertahankan haknya daripada ancaman musuh disebabkan kegagalan untuk mewujudkan pasukan tentera yang teguh dan berani.

Selain itu, Hamka turut menjelaskan ayat ini menggesa agar umat Islam meningkatkan keupayaan dalam menyediakan senjata. Beliau memberikan hujah berdasarkan peredaran zaman. Ketika zaman Nabawi dan era Khulafa', aspek persenjataan seperti pedang, tombak dan perisai disediakan bagi menghadapi peperangan. Perkembangan persenjataan ini semakin maju selaras dengan peredaran masa. Dewasa ini, teknologi persenjataan semakin berkembang dengan penghasilan bom, meriam dan persenjataan moden.¹² Umat Islam digesa untuk menguasai ilmu pengetahuan, khususnya aspek teknologi persenjataan bagi menghasilkan pelbagai senjata yang canggih.

Perihal logistik merupakan perkara penting dalam proses menyediakan senjata yang ampuh dan padu. Pada zaman Rasulullah SAW, kuda merupakan kelengkapan penting yang acapkali digunakan dalam peperangan. Ini disebabkan kuda merupakan haiwan yang laju dan lasak. Apabila sistem ketenteraan semakin berkembang daripada darat kepada laut, kapal-kapal perang dibina dan dibangunkan bagi tujuan peperangan. Peredaran zaman turut mempengaruhi pembuatan kenderaan yang digunakan untuk peperangan. Pada masa ini, jip, kereta kebal, kapal perang, kapal selam, jet pejuang dan helikopter merupakan kenderaan penting dalam sektor ketenteraan dan pertahanan. Justeru, umat Islam perlu menguasai teknologi terkini untuk mengeluarkan produk-produk ketenteraan berkenaan. Menurut Hamka lagi, ayat tersebut menyatakan umat Islam perlu bersiap siaga dan memastikan setiap kelengkapan ketenteraan turut berada dalam keadaan baik dan boleh diguna pakai. Selain itu, Hamka turut berpendapat kerajaan atau umat Islam perlu kerap meningkatkan keupayaan dan kelengkapan ketenteraan apabila pihak musuh mempunyai potensi besar untuk mengancam dan membahayakan kedudukan umat dan negara Islam. Beliau turut menyarankan agar perbelanjaan besar patut diperuntukkan bagi jaminan kekuatan ketenteraan dan tidak perlu dipersoalkan oleh rakyat kerana langkah tersebut merupakan usaha murni untuk menjaga keselamatan diri, agama dan negara, di samping mendapat ganjaran daripada Allah SWT.¹³

Berpaksikan tafsiran Imam al-Qurtubi, Ibn Kathir dan Hamka ini, jelas menghujahkan bahawa Islam sememangnya mementingkan aspek ketenteraan untuk diterapkan dalam kalangan pemerintah dan rakyatnya. Jihad diberikan tumpuan utama dan dijadikan sebagai satu seruan dan perintah kepada umat Islam agar mempersiapkan diri untuk menyertai gerakan mulia ini. Dalam menjayakan hasrat ini, umat Islam diseru untuk memperkasakan persiapan aspek jasmani dan rohani serta mempertingkatkan kemahiran dan kelengkapan persenjataan bagi menghadapi musuh yang sentiasa mengancam Islam. Justeru, aspek ketenteraan dilihat penting dalam pembangunan umat Islam kerana aspek tersebut berkait rapat dengan perintah jihad dan merupakan satu langkah berkesan untuk menangani dan menghadapi ancaman musuh Islam.

Ketenteraan Darat Banu Marin

Ketenteraan darat Banu Marin bermula lebih awal daripada penubuhan Kerajaan Banu Marin itu sendiri. Hal ini dapat dilihat berdasarkan penglibatan Banu Marin dalam Perang Alarcos pada tahun 1195M. Banu Marin ketika itu menjadi tentera sukarelawan Kerajaan al-Murabitun menentang tentera

¹¹ Haji Abdul Malik Karim Amrullah (Hamka) (2007), *Tafsir al-Azhar*, Jil. 4, Singapura: Pustaka Nasional Pte. Ltd., h. 2795.

¹² Haji Abdul Malik Karim Amrullah (Hamka) (2007), *Tafsir al-Azhar*, h. 2795.

¹³ Haji Abdul Malik Karim Amrullah (Hamka) (2007), *Tafsir al-Azhar*, h. 2796-2797.

Kristian di al-Andalus.¹⁴ Penglibatan Banu Marin dalam perang tersebut adalah disebabkan keinginan mereka untuk sama-sama menyertai jihad, yang secara langsung merupakan antara tuntutan agama. Bagi Kerajaan al-Murabitun pula, penglibatan Banu Marin dalam angkatan tenteranya memberikan impak positif kerana pihak al-Murabitun dapat memanfaatkan kemahiran dan ketangkasan Banu Marin, khususnya menunggang kuda bagi mengukuhkan barisan tenteranya.

Namun demikian, Banu Marin yang berhasrat untuk menubuhkan kerajaan sendiri, telah menentang Kerajaan al-Muwahhidun, yang berpusat di Marrakesh. Kelemahan Kerajaan al-Muwahhidun, khususnya kekalahan dalam Perang Las Navas de Tolosa pada tahun 1212M, telah diambil kesempatan oleh Banu Marin. Banu Marin yang mempunyai organisasi politik dan sosialnya serta mempunyai kemahiran dalam perang telah mengambil keputusan untuk mengasak Kerajaan al-Muwahhidun. Penawanan Fas pada tahun 646H/1248M dan kejatuhan Kerajaan al-Muwahhidun pada tahun 1269M telah membuka ruang kepada Banu Marin untuk mendirikan kerajaannya sendiri, sekali gus berupaya mempertingkatkan kekuatan ketenteraannya. Dalam sejarah pemerintahan Kerajaan Banu Marin, aspek ketenteraan diberikan perhatian dan dibangunkan oleh pemerintah Banu Marin untuk tiga tujuan utama, iaitu pemantapan kedudukan politik, persaingan dan perluasan pengaruh ke seluruh wilayah al-Maghrib serta ekspedisi jihad ke wilayah al-Andalus.¹⁵ Secara umumnya, Kerajaan Banu Marin menghadapi ketiga-tiga cabaran tersebut sepanjang kewujudannya di Fas. Ketiga-tiga cabaran tersebut sekiranya tidak ditangani dengan baik bakal menjejaskan kestabilan dan kedudukan Banu Marin di wilayah al-Maghrib. Bagi menghadapi cabaran-cabaran tersebut, Kerajaan Banu Marin memberi perhatian secara serius kepada aspek ketenteraan, yang dilihat sebagai satu bentuk tindakan berkesan bagi menangani cabaran yang timbul.

Aktiviti ketenteraan Banu Marin dilihat banyak menjurus kepada penyelesaian atau langkah menangani ketiga-tiga cabaran tersebut. Misalnya, tentera Banu Marin telah dibentuk dan diperkemas bagi menubuh dan mengukuhkan kerajaannya di *al-Maghrib al-Aqsa*. Peranan tentera darat Banu Marin terserlah dalam usaha menubuhkan Kerajaan al-Muwahhidun.¹⁶ Selain itu, tentera darat Banu Marin turut berperanan menjaga kestabilan dan keutuhan politik Banu Marin daripada sebarang ancaman dalaman seperti pemberontakan kabilah Arab. Tentera darat Banu Marin turut memainkan peranan dalam meluaskan pengaruhnya ke seluruh wilayah al-Maghrib. Persaingan antara Banu Marin dengan Banu 'Abd al-Wad di Tilimsan dan Banu Hafsi di Tunis untuk menguasai keseluruhan wilayah al-Maghrib menyebabkan Kerajaan Banu Marin mempertingkatkan kekuatan ketenteraannya. Kerajaan Banu Marin berjaya menawan Tilimsan dan Tunis ketika pemerintahan Sultan 'Abu al-Hasan 'Ali dan Sultan Abu 'Inan Faris disebabkan ketenteraan Banu Marin, yang dianggap terkuat ketika itu, telah memainkan peranan menggempur kedua-dua kerajaan pesaingnya tersebut.¹⁷

Keadaan yang tidak menentu di wilayah al-Andalus menyebabkan Kerajaan Banu Marin mempertingkatkan keupayaan ketenteraannya. Ancaman berterusan daripada tentera Kristian bukan sahaja mengancam Kerajaan Nasriyyah di Granada, malah ancaman sedemikian turut tempas ke wilayah al-Maghrib. Pendudukan Castile di Sala pada tahun 1260M sebelum berjaya dikalahkan oleh tentera Banu Marin merupakan antara ancaman daripada kuasa Kristian.¹⁸ Selain itu, permohonan bantuan daripada Kerajaan Nasriyyah bagi menghadapi ancaman tersebut turut menggerakkan Banu Marin untuk sentiasa memantapkan aspek ketenteraan seperti penyediaan menyeluruh anggota tentera, persenjataan, kelengkapan dan sistem pertahanan. Kerajaan Banu Marin melihat keadaan di al-Andalus sebagai satu peluang untuk melaksanakan jihad seperti mana yang dilaksanakan Kerajaan al-Murabitun dan al-Muwahhidun sebelum itu.

¹⁴ Abu al-'Abbas Ahmad ibn Khalid al-Salawi (1954), *Kitab Istiqa li Akhbar Duwal al-Maghrib al-Aqsa*, Jil. 3, Tahqiq, Ja'far al-Nasiri dan Muhammad al-Nasiri, Dar al-Bayda': Dar al-Kitab, h. 4.

¹⁵ Abu al-'Abbas Ahmad ibn Khalid al-Salawi (1954), *Kitab Istiqa li Akhbar Duwal al-Maghrib al-Aqsa*, Jil. 3, h. 202; Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari dan Ezad Azraai Jamsari (2009), "Peperangan dalam sejarah ketenteraan Banu Marin: Satu kajian berdasarkan *Kitab Istiqa li Akhbar Duwal al-Maghrib al-Aqsa* karya al-Salawi (m.1315H/1897)," *Proceedings of the Malaysia Conference on Arabic Studies and Islamic Civilization (MACASIC)*, h. 476.

¹⁶ Abu al-'Abbas Ahmad ibn Khalid al-Salawi (1954), *Kitab Istiqa li Akhbar Duwal al-Maghrib al-Aqsa*, Jil. 3, h. 6; Hasan Ibrahim Hasan (1987), *Sejarah Islam*, Ismail Mohd Hassan (terj.), Kuala Terengganu: Yayasan Islam Terengganu, h. 226.

¹⁷ C. Julien (1970), *History of North Africa: From the Arab Conquest to 1830*, J. Petrie (terj.), London: Routledge & Kegan Paul Ltd., h. 191-194; Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari dan Ezad Azraai Jamsari (2011), "Peranan kabilah Arab di al-Maghrib dalam ketenteraan Banu Marin," *Prosiding Simposium Isu-isu Sejarah dan Tamadun Islam (SISTI 2011)*, h. 290-316.

¹⁸ Jamil M. Abun-Nasr (1987), *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge: Cambridge University Press, h. 105.

Secara umumnya, angkatan tentera darat Kerajaan Banu Marin dibahagikan kepada empat, iaitu tentera berkuda, tentera pejalan kaki, tentera memanah dan tentera yang mengendalikan senjata berat seperti meriam dan *manjaniq*.¹⁹ Selain daripada keempat-empat pasukan tersebut, angkatan tentera darat Banu Marin turut disertai oleh pasukan semboyan. Pasukan semboyan ini bertujuan untuk memainkan muzik yang dapat menaikkan semangat pasukan tentera. Lagu-lagu yang rancak dimainkan sebelum peperangan bermula dan setelah mencapai kemenangan dalam pertempuran. Selain itu, sebilangan anggota pasukan semboyan akan meniupkan trompet sebagai tanda pasukan tentera bersiap sedia dan peperangan akan bermula. Pasukan semboyan juga berperanan memainkan lagu bagi mengiringi keberangkatan sultan Banu Marin ke sesuatu tempat, termasuk ke medan perang.²⁰

Urusan perekrutan tentera Kerajaan Banu Marin dilakukan sebuah jabatan atau *diwan*, iaitu *Diwan al-‘Askar*. *Diwan* ini yang turut dikenali sebagai *Diwan al-Jund*, diketuai oleh individu yang terlibat dalam ketenteraan Banu Marin.²¹ Fungsi *diwan* tersebut, dilihat hampir menyamai dengan fungsi Kementerian Pertahanan yang wujud pada hari ini, iaitu menguruskan daftar nama anggota tentera Kerajaan Banu Marin dan menyusun hierarki perjawatan dalam ketenteraan. *Diwan al-‘Askar* bekerjasama dengan *Diwan al-Kharaj* dalam urusan pembayaran gaji kepada pegawai dan anggota tentera Banu Marin.

Teknologi Persenjataan Tentera Darat Banu Marin

Persenjataan merupakan aspek penting dalam sistem ketenteraan Banu Marin. Senjata-senjata yang wujud ketika itu digunakan untuk menggempur dan menangkis serangan musuh. Umumnya, senjata ketika era Marini ini dapat dibahagikan kepada dua, iaitu senjata ringan dan senjata berat. Senjata ringan sering digunakan dalam pertempuran jarak dekat, iaitu untuk menghadapi musuh secara berhadapan. Manakala, senjata berat pula digunakan untuk serangan jarak jauh seperti serangan menghancurkan kota dan kubu pihak musuh. Antara senjata yang dihasilkan dan digunakan oleh tentera Banu Marin ialah pedang, panah, *manjaniq*, senjata api, panah dan lembing.²²

Pedang

Pedang merupakan antara senjata utama yang digunakan oleh tentera Islam sejak zaman Rasulullah SAW. Pembuatan pedang semakin berkembang mengikut perkembangan dan peredaran semasa. Senjata ini lazimnya digunakan oleh tentera dalam pertempuran jarak dekat, iaitu semasa berlawan dengan musuh secara berhadapan dan ketika melakukan penggempuran. Bentuk struktur pedang ialah mempunyai hulu sebagai pemegang dan bilah tajam, yang digunakan untuk menetak dan memotong sesuatu. Kebanyakan pedang diperbuat daripada besi, yang disifatkan sebagai bahan logam tahan lasak dalam beberapa situasi penggunaan, termasuk dalam perang.²³

Kennedy²⁴ menyatakan penghasilan pedang yang terbaik adalah dari India, diikuti oleh pedang dari Yaman dan Sham. Kebanyakan pedang diberikan nama berdasarkan tempat pedang tersebut dihasilkan seperti pedang *diyafi* dari Iraq, pedang *qala‘i* dari kawasan pertengahan Arab dan Iraq serta pedang *Baylaman* dari Yaman dan India. Bagaimanapun, terdapat pedang yang diberikan nama berdasarkan kepada pemilik pedang dan ciri-ciri yang terdapat pedang tersebut. Misalnya, pedang *Dhu al-Fiqar* milik Nabi Muhammad SAW dan pedang *hanafi* milik al-Ahnaf ibn Qays.

Tentera Banu Marin turut menggunakan pedang sebagai senjata utama mereka. Bahkan, pedang merupakan senjata utama tentera darat Banu Marin. Al-Maqqari menyatakan terdapat seramai kira-kira 60,000 orang tentera Banu Marin telah menyeberang ke al-Andalus untuk memerangi tentera

¹⁹ Ibn al-Hajj al-Numayri (1990), *Fayd al-‘Ubab*, Bayrut: Dar al-Gharb al-Islami, h. 106.

²⁰ Ibrahim Harakat (1984), *al-Maghrib ‘Abr al-Tarikh*, Jil. 2, Dar al-Bayda’: Dar al-Rashad al-Hadithah, h. 115.

²¹ D. Nicolle (1996), *Medieval Warfare Source Book*, London: Brockhampton Press, h. 149.

²² Ibn al-Hajj al-Numayri (1990), *Fayd al-‘Ubab*, h. 107; Muhammad Khalis Abas, Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari dan Ezad Azraai Jamsari (2012), “Ketenteraan darat Kerajaan Banu Marin di al-Maghrib dan al-Andalus,” dalam Zamri Arifin Mohd Yusrizal Mohd Yunus dan Muhammad Hosnee Zainal Abidin (ed.), *Sejarah, Bahasa & Sastera Arab Era Andalus*, Bangi: Jabatan Pengajian Arab dan Tamadun Islam, Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia, h. 267-271.

²³ H. Kennedy (2001), *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, London: Routledge, h. 173.

²⁴ H. Kennedy (2001), *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, h. 173.

Kristian dalam Perang Rio Salado. Semua tentera tersebut mempunyai senjata pedang masing-masing dan digunakan untuk bertempur dengan tentera musuh.²⁵

Sungguhpun tentera Islam tewas dalam perang tersebut, namun penggunaan pedang dalam peperangan tersebut disifatkan sebagai senjata utama yang perlu dimiliki oleh setiap anggota tentera. Kupasan ini sebagaimana yang dijelaskan sebelum ini yang menyatakan bahawa pedang kerap digunakan dalam pertempuran secara berhadapan. Pertempuran yang berlaku di Sungai Salado tersebut ialah pengempuran jarak dekat dan berhadapan.

Berikutan penggunaan pedang sebagai senjata utama tentera, Kerajaan Banu Marin memberikan perhatian serius kepada industri persenjataan, khususnya dalam penghasilan pedang. Kilang membuat senjata, termasuk pedang dibina di beberapa kota penting, yang turut mempunyai kem tentera Banu Marin. Antaranya ialah seperti di Fas, al-Mansurah, Tetuan, Tanjah, Sabtah dan Algeciras. Kemahiran yang dimiliki oleh rakyat Banu Marin, kewujudan bahan mentah seperti besi dan kayu-kayan serta keperluan utama dalam ketenteraan menjurus kepada penghasilan pedang yang banyak sekali gus mendorong kepada pembinaan banyak kilang bagi menghasilkan senjata.²⁶

Manjaniq

Manjaniq merupakan senjata berat yang berfungsi sebagai pelancar peluru berpandu pada hari ini. *Manjaniq* sudah digunakan sejak zaman awal Islam dan turut mengalami transformasi pada struktur binaannya selari dengan peredaran zaman. Lazimnya, *manjaniq* digunakan dalam pertempuran mempertahankan kota daripada serangan dan memusnahkan pertahanan musuh. Dalam sejarah ketenteraan Islam, *manjaniq* digunakan pada zaman permulaan Islam, khususnya ketika berlaku *futuhat* (pembukaan dan perluasan wilayah). Misalnya, tentera Islam menggunakan *manjaniq* ketika menentang tentera Parsi dalam Perang al-Mada'in. Selain itu, *manjaniq* turut digunakan oleh tentera Umawi pimpinan al-Hajjaj ibn Yusuf al-Thaqafi bagi membedil kawasan Ka'bah yang menjadi markas pertahanan 'Abd Allah ibn al-Zubayr pada tahun 73H/692M.²⁷ Lazimnya, serangan *manjaniq* dilancarkan sebagai 'pembukaan' kepada sebuah pertempuran besar yang melibatkan kaedah pengepungan dan sistem pertahanan di sebalik benteng.

Tentera darat Banu Marin turut menggunakan *manjaniq* dalam setiap pertempuran, khususnya yang melibatkan kaedah pengepungan ke atas sesebuah kota. Misalnya, pengepungan tentera Banu Marin ke atas kota Tilimsan, pusat pentadbiran Kerajaan Banu 'Abd a-Wad pada tahun 1337M membuahkan hasil setelah kota tersebut dibedil oleh serangan *manjaniq* yang dilancarkan oleh tentera Banu Marin.²⁸ Tentera Banu Marin turut menggunakan *manjaniq* dalam pertempuran di al-Andalus seperti Perang Tarifa pada tahun 1340M.²⁹ Penggunaan *manjaniq* dalam pertempuran menggambarkan teknologi persenjataan yang dimiliki oleh ketenteraan Banu Marin ketika itu. Sistem pertahanan utuh dan kukuh yang dibina oleh beberapa kerajaan sezaman dengan Banu Marin menyebabkan tentera Banu Marin memerlukan senjata yang berupaya untuk menghancurkan sistem pertahanan tersebut. Bagaimanapun, saiz *manjaniq* yang digunakan berbeza-beza berdasarkan jarak serangan yang hendak dilancarkan. *Manjaniq* bersaiz kecil sesuai digunakan untuk serangan dalam jarak sederhana jauh. Jarak serangan tersebut akan bertambah berdasarkan saiz *manjaniq* yang turut bertambah. Hal ini disebabkan batang kayu yang besar dapat melemparkan peluru untuk jarak yang jauh dan menghasilkan ledakan yang lebih kuat.

Manjaniq tentera Banu Marin dibina dengan menggunakan pelbagai bahan seperti kayu dan besi. Kebiasaannya, *manjaniq* memiliki empat roda yang berfungsi untuk menggerakkan senjata tersebut ke sesuatu tempat. *Manjaniq* digerakkan oleh tenaga anggota tentera yang sebilangannya menolak dari bahagian dan tepi, manakala sebilangan anggota lagi akan menarik *manjaniq* menggunakan tali.

²⁵ Ahmad ibn Muhammad al-Maqqari al-Tilimsani (1995), *Nafh al-Tib min Ghushn al-Andalus al-Ratib wa Dhikr Waziriha Lisan al-Din Ibn al-Khatib*, Jil. 5, Tahqiq, Maryam Qasim Tawil dan Yusuf 'Ali Tawil, Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah, h. 15.

²⁶ Muhammad 'Isa al-Hariri (1987), *Tarikh al-Maghrib al-Islam wa al-Andalus fi al-'Asr al-Marini*, al-Kuwayt: Dar al-Qalam li al-Nashr wa al-Tawzi', h. 286.

²⁷ H. Kennedy (2001), *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, h. 184.

²⁸ 'Abd al-'Aziz Mahmud Li'raj (2006), *Madinat al-Mansurah al-Mariniyyah bi Tilimsan: Dirasat Tarikhiyyah Athariyyah fi 'Umraniha wa 'Imaratiha wa Fununiha*, al-Qahirah: Maktabat Zahra' al-Sharq, h. 82.

²⁹ 'Abd al-Rahman 'Ali al-Hijji (1983), *al-Tarikh al-Andalusi min al-Fath al-Islami hatta Suqut Gharnatah*, al-Qahirah: Dar al-I'tisam, h. 544.

Selain itu, *manjaniq* berbentuk segi empat tepat dan mempunyai sebatang kayu yang boleh dialihkan menggunakan tali atau rantai. Hujung batang kayu tersebut mempunyai ruang memuatkan peluru bedilan seperti bongkah batu atau balang berisi minyak yang dibakar. Batang kayu tersebut ditarik oleh tali atau rantai dan dilepaskan bagi melancarkan peluru bedilan ke arah sasaran. Terdapat skru roda dipasangkan di hujung *manjaniq* bagi memusingkan tali atau rantai yang diikat pada batang kayu agar peluru bedilan yang dilepaskan boleh bergerak jauh setelah tali atau rantai dilepaskan daripada skru roda tersebut.³⁰

Manjaniq tentera Banu Marin tidak sahaja digunakan untuk melemparkan peluru seperti bongkah batu atau balang berisi minyak yang dibakar. Malah, terdapat sebahagian *manjaniq* yang dihasilkan turut berfungsi melancarkan serangan panah. Struktur *manjaniq* sedemikian tidak jauh berbeza dengan struktur asas *manjaniq* yang digunakan untuk peluru semata-mata. Struktur *manjaniq* mengekalkan penggunaan empat roda dan batang kayu besar untuk melemparkan peluru. Namun terdapat penambahan pada bahagian hadapan *manjaniq* tersebut, iaitu pembinaan kayu berbentuk tanduk yang menyerupai busur panah. Kedua-dua hujung binaan kayu tersebut akan diikat dengan tali besar bagi melancarkan serangan anak panah bersaiz besar. Fungsi binaan kayu tersebut sama sahaja dengan busur panah yang digunakan oleh tentera Banu Marin. Perbezaannya hanya terletak kepada saiz binaan tersebut dan penggunaan anak panah pada *manjaniq* tersebut kebiasaannya akan dipasang api.³¹ Pemasangan api pada hujung anak panah tersebut bertujuan untuk menghasilkan kesan serangan panah yang dahsyat dan sekurang-kurangnya sama dengan kesan yang dihasilkan oleh bedilan peluru.

Selain itu, tentera darat Banu Marin turut menggunakan senjata yang dikenali sebagai *al-dababah*. Bentuk senjata tersebut seakan-akan ‘kereta kebal’ atau ‘kereta penggempur’ yang berfungsi memecahkan pintu tembok dan dinding kubu. Struktur binaannya terdiri daripada kayu dan besi serta mempunyai empat roda atau lapan roda. Senjata tersebut turut mempunyai bumbung yang diperbuat daripada besi dan mempunyai batang kayu di tengah-tengahnya. Kepala batang kayu tersebut dilekatkan dengan besi dan digunakan untuk memecahkan pintu tembok dan dinding kubu. Senjata tersebut digerakkan oleh anggota tentera yang mengendalikan senjata berat dengan cara menolaknya ke arah sasaran.³²

Senjata Api

Senjata api yang digunakan oleh tentera darat Banu Marin ialah senapang. Penggunaan senapang ini membuktikan tahap pencapaian teknologi persenjataan yang dicapai oleh Kerajaan Banu Marin berada pada tahap yang tinggi. Disebabkan itu, tentera-tentera musuh seperti Castile dan Portugal berusaha untuk meningkatkan keupayaan penciptaan senjata api agar boleh menyaingi kemampuan senjata api Banu Marin.

Senapang telah digunakan oleh tentera Banu Marin dalam Perang Tarifa atau *Battle of Rio Salado*, yang berlaku pada 741H/1340. Peperangan yang melibatkan pihak Islam, Kerajaan Banu Marin dan Kerajaan Nasriyyah, dengan pihak Kristian, iaitu Kerajaan Castile, Portugal dan beberapa kerajaan Kristian lain, menyaksikan penggunaan senjata api oleh kedua-dua pihak.³³ Hal ini disebabkan perkembangan teknologi dan kemahiran ketika itu yang dapat menghasilkan senapang sebagai antara transformasi persenjataan dalam aspek ketenteraan Banu Marin. Bagaimanapun, senapang ketika ini masih lagi tidak menjadi senjata utama kerana penggunaan pedang dan penggunaan senjata panah lebih dominan dalam pasukan tentera Banu Marin.

Namun demikian, penggunaan senapang lebih terserlah dalam pertempuran antara tentera Banu Marin dengan Portugal pada tahun 1415M. Peperangan yang berlaku ketika Banu Marin berada dalam zaman kelemahan dan menuju kehancuran ini menyaksikan kemenangan di pihak Portugal. Hasilnya, Portugal berjaya menawan Sabtah pada tahun 1415M dan seterusnya menawan Qasr al-Saghir pada

³⁰ ‘Abd al-‘Aziz Mahmud Li’raj (2006), *Madinat al-Mansurah al-Mariniyyah bi Tilimsan: Dirasat Tarikhiyyah Athariyyah fi ‘Umraniha wa ‘Imaratiha wa Fununiha*, h. 312-313.

³¹ ‘Abd al-‘Aziz Mahmud Li’raj (2006), *Madinat al-Mansurah al-Mariniyyah bi Tilimsan: Dirasat Tarikhiyyah Athariyyah fi ‘Umraniha wa ‘Imaratiha wa Fununiha*, h. 312.

³² ‘Abd al-‘Aziz Mahmud Li’raj (2006), *Madinat al-Mansurah al-Mariniyyah bi Tilimsan: Dirasat Tarikhiyyah Athariyyah fi ‘Umraniha wa ‘Imaratiha wa Fununiha*, h. 313.

³³ ‘Abd al-Rahman ‘Ali al-Hijji (1983), *al-Tarikh al-Andalusi min al-Fath al-Islami hatta Suqut Gharnatah*, al-Qahirah: Dar al-I’tisam, h. 544.

tahun 1458M.³⁴ Namun begitu, peristiwa kekalahan Banu Marin dalam pertempuran tersebut tidak dijadikan fokus penting dalam perbincangan makalah ini. Fokus pada peristiwa tersebut tertumpu kepada penggunaan senjata api oleh tentera Banu Marin.

Menurut Pennell, kedua-dua pasukan tentera, Banu Marin dan Portugal, menggunakan senjata api seperti senapang.³⁵ Namun, teknologi persenjataan Portugal lebih maju berbanding Banu Marin sehingga mampu menghasilkan senjata yang lebih canggih daripada senjata tentera Banu Marin. Senapang tentera Portugal yang diperbuat daripada campuran tembaga dan timah lebih tahan daripada senapang tentera Banu Marin yang diperbuat daripada besi. Selain itu, peluru senjata tentera Portugal juga lebih ringan dan mudah dibawa serta boleh menghasilkan letupan dan ledakan lebih kuat berbanding peluru senjata tentera Banu Marin. Penghasilan tentera Portugal ini didorong oleh kemajuan teknologi yang mula diterokai oleh kuasa-kuasa Eropah pada abad ke-15M. Namun, kemajuan teknologi di Eropah, khususnya di Semenanjung Iberia, didorong oleh pengaliran kemajuan teknologi daripada kuasa-kuasa Islam yang bertapak di al-Maghrib dan al-Andalus seperti Kerajaan Banu Marin. Justeru, penggunaan senjata api seperti senapang dan peluru membuktikan pencapaian Banu Marin dalam menghasilkan senjata api sendiri berdasarkan teknologi dan kelengkapan yang wujud ketika itu.

Panah dan Lembing

Panah merupakan senjata penting dalam ketenteraan Islam sejak zaman permulaan Islam lagi. Penggunaan panah menjadi semakin penting dan berkembang mengikut perkembangan kerajaan-kerajaan Islam terkemudian, termasuk Kerajaan Banu Marin. Kewujudan tentera pemanah dalam ketenteraan darat Banu Marin membuktikan kepentingan panah sebagai senjata utama selain pedang.

Panah mempunyai beberapa komponen seperti anak panah, busur dan sarung anak panah. Anak panah digunakan sebagai satu alat untuk menyerang dan membunuh musuh, manakala busur pula berfungsi sebagai alat untuk melancarkan anak panah ke arah sasaran. Anak panah mempunyai tiga komponen, iaitu batang kayu, mata panah dan ekor panah. Mata panah diperbuat daripada besi dalam bentuk tajam manakala ekor panah ditambah dengan beberapa bulu yang berperanan untuk menerbangkan anak panah setelah dilancarkan. Asasnya, saiz panjang anak panah berukuran kira-kira 180 hingga 240 meter. Busur diperbuat daripada kayu dan diikat tali pada kedua-dua hujung kayu tersebut sebagai tempat untuk menggerakkan anak panah ke arah musuh. Manakala sarung anak panah diperbuat daripada kayu atau kulit haiwan dan berperanan sebagai tempat menyimpan dan mengumpulkan anak panah, khususnya ketika waktu peperangan.³⁶

Dalam ketenteraan darat Banu Marin, senjata panah kerap digunakan ketika melancarkan serangan dan berada dalam situasi bertahan atau berkawal. Misalnya, senjata panah digunakan oleh tentera darat Banu Marin ketika dalam pertempuran merebut kembali Gibraltar daripada Castile pada tahun 1333M. Senjata panah dilancarkan terlebih dahulu oleh tentera Banu Marin dan Nasriyyah ke atas kedudukan tentera Castile sebelum tentera Islam menyerbu dan menawan kota tersebut.³⁷ Senjata panah turut digunakan oleh tentera darat Banu Marin ketika mengawasi dan mengawal kota seperti di al-Mansurah dan Fas. Tentera darat yang berkawal ditempatkan di menara kawalan dan menggunakan senjata panah bagi menyekat kemaraan pihak musuh dari jarak jauh.³⁸ Penggunaan senjata panah oleh tentera darat Banu Marin, baik dalam situasi menyerang mahupun bertahan, membuktikan panah merupakan antara senjata penting. Oleh sebab itu, industri persenjataan di al-Maghrib ketika era Marini turut menghasilkan panah sebagai kegunaan tentera Banu Marin.

Lembing merupakan antara senjata yang digunakan oleh tentera Banu Marin, khususnya tentera kerajaan. Tentera kerajaan yang menggunakan senjata lembing ini merupakan tentera bawahan atau berpangkat rendah. Lembing bukan sahaja digunakan oleh anggota tentera Banu Marin, bahkan turut digunakan oleh pegawai bawahan *al-hajib*, yang berperanan sebagai pengawal istana dan pelindung

³⁴ C.R. Pennell (2003), *Morocco: From Empire to Independence*, Oxford: Oneworld Publications, h. 69-70.

³⁵ C.R. Pennell (2003), *Morocco: From Empire to Independence*, h. 70.

³⁶ H. Kennedy (2001), *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, h. 77.

³⁷ Muhammad Suhayl Taqqush (2008), *Tarikh al-Muslimin fi al-Andalus*, Bayrut: Dar al-Nafa'is, h. 597.

³⁸ 'Abd al-'Aziz Mahmud Li'raj (2006), *Madinat al-Mansurah al-Mariniyyah bi Tilimsan: Dirasat Tarikhiyyah Athariyyah fi 'Umranaha wa 'Imaratiha wa Fununiha*, h. 244.

kepada sultan serta kerabat diraja.³⁹ Lembing atau *al-rumh* dalam bahasa Arab merupakan sejenis senjata yang digunakan secara tusukan dan lemparan. Senjata berkenaan sesuai digunakan dalam pertempuran secara berhadapan dan pertempuran dalam jarak sederhana jauh. Seperti pedang, lembing digunakan untuk menewaskan musuh, sama ada melalui tusukan ketika dekat atau secara lemparan ketika musuh berada jauh. Malah, lembing turut digunakan oleh tentera berkuda dan tentera pejalan kaki Kerajaan Banu Marin. Kelengkapan tentera yang menggunakan lembing sama dengan kelengkapan tentera yang menggunakan pedang seperti perisai dan baju besi. Akan tetapi, perbezaan pada kedua-dua tentera tersebut ialah pada penggunaan senjata. Bagaimanapun, tentera yang menggunakan lembing turut dilengkapi dengan senjata pedang, manakala tentera yang menggunakan pedang tidak disertakan dengan lembing kerana peranannya lebih kepada penggempur dan penyerang dalam pertempuran berhadapan.

Bentuk struktur lembing terbahagi kepada dua, iaitu bahagian pemegang, yang diperbuat daripada kayu dan bahagian mata lembing, yang diperbuat daripada besi. Mata lembing dihasilkan dalam bentuk tirus dan tajam agar dapat berjaya mencedera dan membunuh sasaran musuh. Kebiasaannya, lembing berukuran dalam enam ke tujuh meter. Dalam pertempuran, senjata seperti lembing dan panah digunakan terlebih dahulu pada permulaan perang sebelum kedua-dua pasukan bertempur boleh menggunakan pedang dalam jarak dekat.⁴⁰ Cara pertempuran sedemikian telah dilakukan oleh tentera Banu Marin dalam Perang Tarifa pada 741H/1340M. Apabila pasukan tentera Islam dengan Kristian berada secara berhadapan, mereka memulakan dengan serangan lembing dan panah terlebih dahulu sebelum melakukan serangan dengan pedang setelah kedua-dua pasukan mara dan berjaya merapatkan diri antara satu sama lain.⁴¹ Pertempuran tersebut membuktikan panah dan lembing merupakan antara senjata penting dalam ketenteraan Banu Marin serta kerap kali digunakan sebagai serangan permulaan dalam setiap pertempuran secara berhadapan.

Kelengkapan Ketenteraan Darat Banu Marin

Kelengkapan merupakan aset penting dalam ketenteraan Banu Marin. Antara kelengkapan tersebut ialah seperti panji, semboyan dan pakaian. Ketiga-tiga kelengkapan tersebut merupakan kelengkapan asas dalam sesebuah pasukan tentera. Panji digunakan sebagai bendera dan lambang pasukan, semboyan pula digunakan sebagai alat pancaragam untuk menaikkan semangat pasukan tentera, manakala pakaian pula sebagai kelengkapan pada tubuh tentera agar bersiap sedia dalam semua waktu, sama ada ketika aman atau menghadapi peperangan.

Panji dan Semboyan

Penggunaan panji tentera pada abad pertengahan tidak jauh beza dengan penggunaannya ketika zaman awal Islam. Panji atau bendera merupakan kelengkapan penting bagi pasukan tentera. Panji turut disifatkan lambang kegagahan dan kekuatan sesebuah pasukan tentera. Sekiranya, sesuatu panji jatuh daripada dijulang dalam medan perang, ia bererti pasukan tentera tersebut berada dalam keadaan lemah dan menuju kekalahan. Dalam pasukan tentera Banu Marin, panji-panji khusus disediakan mengikut kabilah-kabilah yang menyertai tentera. Bagaimanapun, panji-panji kabilah ini masih lagi berada di bawah satu panji agung, iaitu panji sultan.⁴² Panji sultan, atau dikenali sebagai panji diraja pada hari ini, berwarna putih, disulam dengan warna emas dan ditulis beberapa ayat al-Qur'an di atasnya. Manakala, panji-panji tentera kabilah pula mempunyai warna yang berbeza untuk melambangkan kabilah masing-masing. Bagaimanapun, panji-panji yang dibuat daripada kapas ini ditenun dengan ayat al-Qur'an sebagai lambang pasukan tentera Islam.⁴³ Manakala penggunaan bendera putih pula bererti pasukan yang menjulangnya menyerah kalah dan mengharapkan perdamaian. Perkara ini berlaku apabila pasukan tentera Kristian mengangkat bendera putih setelah tentera Banu Marin menggempur al-Andalus pada Muharram 712H. Pasukan tentera Kristian bimbang sekiranya penggempuran tentera Banu Marin tidak dapat dihalang, setiap bangunan termasuk gereja bakal musnah dalam serangan itu.⁴⁴

³⁹ Ibrahim Harakat (1984), *al-Maghrib 'Abr al-Tarikh*, h. 118.

⁴⁰ H. Kennedy (2001), *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, h. 175.

⁴¹ Abu al-'Abbas Ahmad ibn Khalid al-Salawi (1954), *Kitab Istiqsa li Akhbar Duwal al-Maghrib al-Aqsa*, Jil. 3, h. 135.

⁴² Ibrahim Harakat (1984), *al-Maghrib 'Abr al-Tarikh*, h. 118.

⁴³ Mustafa Abu Dayf Ahmad (1983), *Athar al-'Arab fi Tarikh al-Maghrib Khilal 'Asray al-Muwahhidin wa Bani Marin*, Dar al-Bayda': Matba'at Dar al-Nashr al-Maghribiyyah, h. 285.

⁴⁴ Ibrahim Harakat (1984), *al-Maghrib 'Abr al-Tarikh*, h. 118.

Pasukan semboyan turut wujud dalam angkatan tentera Banu Marin. Pasukan ini berperanan memainkan alat muzik yang dapat menaikkan semangat jihad para tentera untuk berjuang di medan peperangan. Pasukan semboyan ini tidak hanya wujud dalam ketenteraan darat semata-mata, malah turut diwujudkan dalam angkatan armada Banu Marin disebabkan tujuannya sama dan relevan untuk kedua-dua pasukan tentera. Selain daripada memainkan muzik yang menaikkan semangat, pasukan semboyan turut berfungsi melakukan bunyian sebagai pemberitahuan kedatangan musuh agar tentera Banu Marin berwaspada. Bahkan, pasukan semboyan turut meniup alat muzik seperti trompet sebagai tanda mula atau tamat sesuatu pertempuran. Alat muzik semboyan tentera Banu Marin turut dihias dan dilengkapi dengan panji-panji tentera. Bagaimanapun, saiz panji yang diikat pada alat muzik lebih kecil berbanding panji yang dijulang oleh setiap ketua tentera di medan perang. Namun demikian, panji pada alat muzik semboyan tidak banyak perbezaan dengan panji yang besar kerana panji tersebut diperbuat daripada kain sutera dan kapas. Selain itu, beberapa ayat al-Qur'an turut dihajit di atas kain panji yang digunakan dengan benang sulaman berwarna kuning emas.⁴⁵

Berikutan penggunaan alat-alat semboyan dalam ketenteraan Banu Marin, Kerajaan Banu Marin memberi tumpuan khusus kepada perkembangan industri pembuatan alat semboyan tersebut. Pelbagai alat seperti trompet, serunai dan gendang dihasilkan untuk kegunaan pasukan tentera Banu Marin.⁴⁶ Penghasilan beberapa alat muzik semboyan menunjukkan aspek ketenteraan turut menjana bidang perindustrian di al-Maghrib ketika era Marini. Selain itu, penggunaan alat muzik berkenaan membuktikan kepentingan pasukan semboyan dalam ketenteraan, khususnya sebagai pembakar semangat para tentera dalam sebarang pertempuran menentang musuh.

Pakaian dan Kelengkapan Lain

Tentera Banu Marin mempunyai pakaian tenteranya seperti mana pakaian yang dipakai oleh tentera kerajaan lain. Antara pakaian tentera Banu Marin ialah seperti baju besi, pelindung kepala dan kasut. Pakaian sedemikian merupakan kelengkapan penting tentera dan berperanan sebagai pertahanan diri daripada sebarang serangan, khususnya serangan yang menggunakan senjata tajam seperti pedang dan panah. Pakaian tentera Banu Marin tidak banyak berbeza dengan pakaian tentera kerajaan-kerajaan Islam sebelumnya kerana pakaian tersebut disifatkan pakaian seragam atau uniform yang mesti dipakai oleh mana-mana tentera.

Baju besi dikenali sebagai *dir'* dalam bahasa Arab dan *body armour* dalam bahasa Inggeris, merupakan pakaian utama yang dipakaikan pada tubuh anggota tentera Banu Marin.⁴⁷ Baju besi digunakan sejak zaman Kerajaan Rom dan mengalami beberapa perubahan selari dengan perkembangan zaman. Baju diperbuat daripada besi dan digunakan khusus bagi melindungi tubuh pasukan tentera yang diliputi oleh pakaian kain atau kulit. Baju besi dipakai oleh tentera pejalan kaki dan tentera berkuda disebabkan peranan mereka sebagai penggempur dan terpaksa menghadapi lawan secara berhadapan dan jarak dekat. Selain itu, tentera Banu Marin turut dilengkapi dengan pelindung kepala atau topi helmet. Seperti mana fungsi baju besi, fungsi pelindung kepala adalah untuk melindungi bahagian kepala daripada sebarang serangan ketika berada di medan perang. Pelindung kepala atau dikenali sebagai *bayd* dalam bahasa Arab, diperbuat daripada besi ringan dan berbentuk seakan-akan topi helmet. Selain itu, sebahagian pelindung kepala yang dihasilkan mempunyai reka bentuk tersendiri seperti mempunyai satu bahagian yang dipanggil *anf al-bayda*. Bahagian tersebut yang terletak di kawasan dahi dan hidung bertujuan untuk melindungi bahagian hidung dan muka.⁴⁸ Pelindung kepala dipakai oleh semua anggota yang berada dalam pasukan tentera darat, sama ada tentera berkuda, pejalan kaki dan memanah. Selain itu, pelindung kepada turut digunakan oleh tentera laut Banu Marin.

Tentera darat Banu Marin menggunakan kasut kulit, yang dikenali sebagai *harakis*. Kasut yang digunakan tidak jauh berbeza dengan kasut tentera yang digunakan ketika era al-Murabitun, al-Muwahhidun dan kerajaan Islam di al-Andalus. Kasut kulit untuk kegunaan pasukan tentera dihasilkan dengan sifat tahan lasak disebabkan penggunaannya dalam medan peperangan yang

⁴⁵ Ibrahim Harakat (1984), *al-Maghrib 'Abr al-Tarikh*, h. 118.

⁴⁶ Muhammad 'Isa al-Hariri (1987), *Tarikh al-Maghrib al-Islam wa al-Andalus fi al-'Asr al-Marini*, h. 28.

⁴⁷ H. Kennedy (2001), *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, h. 168.

⁴⁸ H. Kennedy (2001), *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, h. 170.

memerlukan kepada sifat sedemikian.⁴⁹ Sifat tahan lasak amat penting bagi kasut tentera kerana sekiranya kasut yang digunakan tidak mempunyai sifat tahan lasak dan mudah rosak, keadaan ini akan menjejaskan tumpuan pasukan tentera akibat kecacatan yang terdapat pada kelengkapan mereka sekali gus mengganggu fokus tentera terhadap misi di medan perang. Antara kelengkapan lain yang digunakan oleh tentera darat Banu Marin ialah perisai. Perisai digunakan untuk menyekat serangan panah dan pedang, khususnya dalam pertempuran jarak dekat. Perisai diperbuat daripada besi ringan dan dihasilkan dalam pelbagai saiz. Perisai yang bersaiz sederhana kecil kebiasaannya mempunyai satu ruang bertangkai dan boleh disangkutkan di lengan. Manakala, perisai yang bersaiz besar pula digunakan dengan memegang besi yang berada di dasar perisai tersebut.⁵⁰ Tentera berkuda dan tentera pejalan kaki Banu Marin dilengkapi dengan perisai ketika pertempuran sebagai alat untuk menangkis serangan yang ditujukan terhadap mereka.

Kesimpulan

Ketenteraan darat merupakan elemen penting dalam struktur ketenteraan Banu Marin. Matlamat utama penubuhan dan gerakan ketenteraan darat ini adalah untuk pemantapan dan pengukuhan kedudukan politik Banu Marin di wilayah *al-Maghrib al-Aqsa*, perluasan pengaruh Banu Marin ke seluruh wilayah al-Maghrib dan ekspedisi jihad di al-Andalus. Bagi memperkasakan sistem ketenteraan darat, Kerajaan Banu Marin memberikan perhatian serius kepada pembangunan teknologi ketenteraan mencakupi aspek penghasilan teknologi persenjataan dan kelengkapan ketenteraan. Hal ini disebabkan kedua-dua elemen tersebut merupakan antara kekuatan penting anggota tentera Banu Marin ketika menghadapi pertempuran. Teknologi persenjataan yang dikecapi ketika itu, ditambah dengan kestabilan politik, keutuhan ekonomi, kekayaan sumber dan kemahiran masyarakat, berjaya memberikan kelebihan kepada Kerajaan Banu Marin untuk membuat dan menghasilkan sendiri kelengkapan dan persenjataan tersebut sekali gus memperkukuhkan ketenteraan Banu Marin. Penggunaan kelengkapan ketenteraan yang canggih dan berteknologi tinggi dalam sebarang peperangan secara tidak langsung dapat menaikkan semangat anggota tentera untuk berjuang dengan bersungguh-sungguh menewaskan musuh.

Penghargaan

Makalah ini ialah sebahagian daripada hasil penyelidikan Kumpulan Penyelidikan Sejarah Ketenteraan Islam (SAKTI), Universiti Kebangsaan Malaysia dengan kod: GUP-2019-027 dan juga PP-2018-006.

Rujukan

Abun-Nasr, Jamil M. (1987), *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ahmad, Mustafa Abu Dayf (1983), *Athar al-‘Arab fi Tarikh al-Maghrib Khilal ‘Asray al-Muwahhidin wa Bani Marin*, Dar al-Bayda’: Matba‘at Dar al-Nashr al-Maghribiyyah.

al-‘Asali, Bassam (1993), *al-Madhahib al-‘Askariyyah fi al-‘Alam: Dirasat Muqaranat*, Bayrut: Dar al-Nafa’is.

al-Hariri, Muhammad ‘Isa (1987), *Tarikh al-Maghrib al-Islam wa al-Andalus fi al-‘Asr al-Marini*, al-Kuwayt: Dar al-Qalam li al-Nashr wa al-Tawzi‘.

al-Hijji, ‘Abd al-Rahman ‘Ali (1983), *al-Tarikh al-Andalusi min al-Fath al-Islami hatta Suqut Gharnatah*, al-Qahirah: Dar al-I‘tisam.

⁴⁹ D. Nicolle (2001), *The Moors: The Islamic West 7th-15th Centuries AD.*, Oxford: Osprey Publishing Limited, h. 21.

⁵⁰ D. Nicolle (1988), *El Cid and the Reconquista 1050-1492*, Oxford: Osprey Publishing Limited, h. 24; H. Kennedy (2001), *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, h. 170

al-Maqqari, Ahmad ibn Muhammad (1995), *Nafh al-Tib min Ghushn al-Andalus al-Ratib wa Dhikr Waziriha Lisan al-Din Ibn al-Khatib*, Jil. 5, Tahqiq, Maryam Qasim Tawil & Yusuf 'Ali Tawil, Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.

al-Numayri, Ibn al-Hajj (1990), *Fayd al-'Ubab*, Bayrut: Dar al-Gharb al-Islami.

al-Qurtubi, Muhammad ibn Ahmad al-Ansari (2004), *al-Jami' li Ahkam al-Qur'an*, Jil. 4, Bayrut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.

al-Salawi, Abu al-'Abbas Ahmad ibn Khalid (1954), *Kitab Istiqsa li Akhbar Duwal al-Maghrib al-Aqsa*, Jil. 3, Tahqiq, Ja'far al-Nasiri dan Muhammad al-Nasiri, Dar al-Bayda': Dar al-Kitab.

Ezad Azraai Jamsari dan Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari (2014), "The Marinid naval force according to historical perspective," *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Jil. 5, Bil. 29, 26-32

Ezad Azraai Jamsari, Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari, Azmul Fahimi Kamaruzaman dan Adibah Sulaiman @ Mohamad (2012), "Warfare in the history of the Marinid military from the chronicle of al-Salawi," *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, Jil. 6, Bil. 8, 65-73.

Ezad Azraai Jamsari, Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari, Roziah Sidik Mat Sidek dan Mohd Roslan Mohd Nor (2012), "The integrity of the Marinid kingdom's administrative system," *Research Journal of Applied Sciences*, Jil. 7, Bil. 5, 247-257.

Ezad Azraai Jamsari, Salmi Edawati Yaacob dan Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari (2013), "Rentetan peperangan dalam kitab *al-Bidayah wa al-Nihayah* karya Ibn Kathir al-Dimashqi," *Journal of Al-Tamaddun*, Bil. 8, Bil. 2, 63-80.

Haji Abdul Malik Karim Amrullah (Hamka) (2007), *Tafsir al-Azhar*, Jil. 4, Singapura: Pustaka Nasional Pte. Ltd.

Harakat, Ibrahim (1984), *al-Maghrib 'Abr al-Tarikh*, Jil. 2, Dar al-Bayda': Dar al-Rashad al-Hadithah.

Hasan, Hasan Ibrahim (1987), *Sejarah Islam*, Terj., Ismail Mohd Hassan, Kuala Terengganu: Yayasan Islam Terengganu.

Ibn Kathir, Isma'il (t.t.), *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*, Tahqiq, Muhammad, Mustafa al-Sayyid, Jil. 7, al-Jiza: Mua'sasat Qurtubah.

Julien, C. (1970), *History of North Africa: From the Arab Conquest to 1830*, J. Petrie (terj.), London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Kennedy, H. (2001), *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, London: Routledge.

Li'raj, 'Abd al-'Aziz Mahmud (2006), *Madinat al-Mansurah al-Mariniyyah bi Tilimsan: Dirasat Tarikhiyyah Athariyyah fi 'Umraniha wa 'Imaratiha wa Fununiha*, al-Qahirah: Maktabat Zahra' al-Sharq.

Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari dan Ezad Azraai Jamsari (2009), "Peperangan dalam sejarah ketenteraan Banu Marin: Satu kajian berdasarkan *Kitab Istiqsa li Akhbar Duwal al-Maghrib al-Aqsa* karya al-Salawi (m.1315H/1897)," *Proceedings of the Malaysia Conference on Arabic Studies and Islamic Civilization (MACASIC)*, 467-483.

Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari dan Ezad Azraai Jamsari (2011), "Peranan kabilah Arab di al-Maghrib dalam ketenteraan Banu Marin," *Prosiding Simposium Isu-isu Sejarah dan Tamadun Islam (SISTI 2011)*, 290-316.

Muhammad Khalis Abas, Mohamad Zulfazdlee Abul Hassan Ashari dan Ezad Azraai Jamsari (2012), “Ketenteraan darat Kerajaan Banu Marin di al-Maghrib dan al-Andalus,” dalam Zamri Arifin Mohd Yusrizal Mohd Yunus dan Muhammad Hosnee Zainal Abidin (ed.), *Sejarah, Bahasa & Sastera Arab Era Andalus*, Bangi: Jabatan Pengajian Arab dan Tamadun Islam, Fakulti Pengajian Islam, Universiti Kebangsaan Malaysia, 267-271.

Nicolle, D. (1988), *El Cid and the Reconquista 1050-1492*, Oxford: Osprey Publishing Limited.

Nicolle, D. (1996), *Medieval Warfare Source Book*, London: Brockhampton Press.

Nicolle, D. (2001), *The Moors: The Islamic West 7th-15th Centuries AD.*, Oxford: Osprey Publishing Limited.

Pennell, C. R. (2003), *Morocco: From Empire to Independence*, Oxford: Oneworld Publications.

Taqqush, Muhammad Suhayl (2008), *Tarikh al-Muslimin fi al-Andalus*, Bayrut: Dar al-Nafa'is.

